

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: ПРОБЛЕМИ СУТНОСТІ ТА ЗМІСТУ

У статті проаналізовані проблеми визначення сутності та змісту загальних та юридичних гарантій реалізації прав і свобод людини і громадянина. Зроблено висновок про те, що реальність забезпечення прав і свобод громадян насамперед залежить від визначення та закріплення гарантій (загальні, юридичні, міжнародні) та правозастосовної діяльності держави.

Ключові слова: загальні та юридичні гарантії, реалізація прав і свобод людини і громадянина, класифікація та функції гарантій реалізації прав і свобод людини і громадянина.

В статье проанализированы проблемы определения сущности и содержания общих и юридических гарантий реализации прав и свобод человека и гражданина. Сделан вывод о том, что реальность обеспечения прав и свобод граждан в первую очередь зависит от определения и закрепления гарантий (общие, юридические, международные) и правоприменительной деятельности государства.

Ключевые слова: общие и юридические гарантии, реализация прав и свобод человека и гражданина, классификация и функции гарантий реализации прав и свобод человека и гражданина.

In the article have been analyzed the issues of understanding the nature of general and legal guaranties of citizen's and human rights and freedoms realization (protection). It's been concluded, that efficiency of citizen's rights and freedoms (protection) primarily depends on definition and normative fixation of the guaranties (general, legfl, international) and law enforcement activities of the state.

Key words: general and legal guaranties, realization of citizen's and human rights and freedoms, classification and functions of the guaranties for realization of citizen's and human rights and freedoms.

В умовах світової економічної кризи, яка торкнулась також і України, з неабиякою гострою постають проблеми правового забезпечення захисту й реалізації прав та свобод громадян, однією зі складових якого є юридичні гарантії. У ст. 3 Конституції України зазначено: «Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним

обов'язком держави, завданням органів державної влади і посадових осіб, а також різноманітних громадських об'єднань. Таким чином, держава створює за собою для їх охорони і, у випадку необхідності, захисту.

Найголовніша практична цінність прав і свобод людини полягає в їх реальності, тобто в тому, якою мірою проголошені державою права та свободи здійснюються в їх практичному буденному житті¹. Водночас реальність гарантій прав та свобод людини і громадянина знаходить прояв, з одного боку, у їх правовому закріпленні, з іншого – у недопущенні будь-яких порушень та утисків прав і свобод з боку держави чи інших суб'єктів суспільних відносин.

В даному контексті слід зазначити, що правове закріплення прав та свобод громадян в незалежній Україні відбувалося в декілька етапів. В Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) зазначено, що, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів та дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, Верховна Рада УРСР проголошує державний суверенітет України. У четвертій частині Декларації зазначено, що всім громадянам УРСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією УРСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР. Верховна Рада України, дбаючи про забезпечення прав та свобод людини і гідних умов її життя, у 1996 р. прийняла Конституцію України, другий розділ якої присвячено визначенню прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Це, насамперед, означає: по-перше, визнання гарантованих прав людини і громадянина. Зокрема, у статтях 21–22 Конституції України визначено основні засади гарантування прав і свобод громадян, а саме: 1) права людини є невідчужуваними і непорушними; 2) права та свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними; 3) конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; 4) при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод; 5) всі громадяни мають рівні права і свободи.

Таким чином, в державі кожна людина і громадянин, з одного боку, володіє правами та свободами, має законні інтереси, а з іншого – вони захищені державою від посягання на них. Визнання та закріплення державою всіх прав і свобод громадян та здатність держави гарантувати їх захист та виконання характеризує державу як соціальну, правову і демократичну.

Крім того, в тексті Конституції прямо зазначено: кожному гарантується недоторканність житла, таємниці листування, телефонних розмов, судовий захист, свобода листування, вільний вибір місця проживання, свобода думки і слова тощо. Саме ці положення Конституції стали основою для розробки і прийняття низки інших законів та підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на розвиток положень Конституції і визначення механізму реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

У Конституції Російської Федерації, приміром, також визначається перелік конституційних гарантій забезпечення прав і свобод, законних інтересів громадян. Це, зокрема гарантія державного захисту прав та свобод людини і громадянина, право захищати свої права, свободи та законні інтереси всіма засобами,

що не суперечать закону; гарантії судового захисту, право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги (ст. 48) безоплатно (за певних умов) тощо. Безоплатна юридична допомога є гарантією забезпечення конституційного принципу рівності прав та свобод громадян, в тому числі перед законом і судом².

Будучи важливою частиною конституційного правопорядку демократичної держави, конституційні права громадян забезпечуються і гарантуються державою як найвища цінність. Держава володіє розвиненим механізмом гарантування і захисту конституційних прав громадян, який в загальних рисах, на думку Ю. А. Колесникова, збігається з механізмом забезпечення і захисту самої Конституції Російської Федерації³. Так, Президент Російської Федерації виступає одночасно гарантом Конституції Російської Федерації і гарантом конституційних прав громадян (ст. 80). До числа інших механізмів забезпечення і захисту конституційних прав громадян, передбачених Конституцією РФ, належить діяльність Конституційного Суду Російської Федерації (ст. 125. ч. 4 Конституції РФ), Уповноваженого з прав людини Російської Федерації (ст. 103, ч. 1, пункт д), Прокуратури Російської Федерації, інших органів влади. Відповідно охорона і захист основних прав та свобод громадян є одним із напрямів публічноправової діяльності держави.

Останні вісімнадцять років в Україні проводиться ряд реформ, які зачіпають всі сфери суспільних відносин, в тому числі і сферу вдосконалення державного управління. Це супроводжується змінами нормативно-правового забезпечення діяльності органів державної влади. Відповідно проблеми, пов'язані з визначенням юридичних гарантій реалізації прав і свобод громадян та ефективністю їх дії, є важливими та актуальними, потребують наукового дослідження в теоретичній і практичній площині.

В даному аспекті слід зазначити, що в теорії права, конституційному праві та інших галузевих юридичних науках у межах загальних положень зазначена проблема отримала певний аналіз. Зокрема, М. І. Абдулаєв, С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, А. М. Васильєв, Н. В. Вітрук, В. В. Лазарєв, Н. І. Матузов, М. С. Колесова, І. О. Ледах, О. О. Лукашкова, А. С. Мордовець, Ж. І. Овсєп'ян, Т. В. Синюкова, О. В. Стремоухов, В. М. Чхіквадзе та ін., досліджуючи права людини, правову систему, реалізацію прав громадян, законність тощо, торкалися проблем гарантій реалізації прав та свобод людини і громадянина. Окремі із зазначених досліджень були здійснені за радянських часів, виключно в межах позитивістського праворозуміння, з відповідними ідеологічними настановками.

Навколо визначення сутності і поняття, змісту, функцій та класифікації гарантій загалом і юридичних гарантій зокрема точаться дискусії з огляду на складність пов'язаних із ними проблем та на існування різних методологічних підходів.

Під гарантіями розуміють певні засоби, умови, способи, фактори, їх сукупність або систему. А. С. Мордовець під гарантіями прав і свобод громадян розуміє систему соціально-економічних, політичних, моральних, організаційних передумов, умов, засобів, свобод та інтересів⁵. Ф. М. Рудинський та М. Т. Какімжанов під гарантіями розуміють умови реалізації прав та засоби їх захисту⁵.

Сутністю гарантій є поєднання індивідуально-вольових та організаційно-владних дій щодо переведення прав особи зі сфери можливого в соціально-правову дійсність, що дає поняття соціально-юридичного механізму реалізації прав і свобод громадян.

Складність змісту гарантій та їх значна кількість зумовлює, насамперед, потребу їх класифікації. Критерієм у даному випадку може бути характер суспільних відносин, відповідно до чого гарантії можна поділити на політичні, економічні, ідеологічні, організаційні – загальні та юридичні. На думку А. Н. Гайнетдинова, гарантії забезпечення прав людини – це не лише правова забезпеченість (юридичні гарантії), закріплена у міжнародному та внутрішньодержавному законодавстві, а й система економічних, політичних, духовних та інших відносин, умов і факторів, без яких вимоги особи до суспільства мали б суто формальний характер. При цьому загальні умови реалізації прав особи, до яких належать економічні, соціальні, політичні і духовні основи функціонування суспільства, в науковій літературі отримали назву загальних гарантій⁶.

Економічні, або, як їх часто називають, матеріальні гарантії є передумовами для здійснення прав і свобод громадян. До економічних гарантій відносять: соціальне партнерство між людиною і державою, працівником і працедавцем, виробником і споживачем, проголошення рівності всіх форм власності, існування соціальної держави. Матеріальні умови життя суспільства виконують гарантійну функцію щодо юридичних прав та обов'язків. Гарантованість прав особи є суспільним відношенням особливого роду.

Економічною гарантією захисту прав і свобод громадян виступає також закріплений в Конституції України принцип економічного різноманіття, зокрема закріплення і захист різних форм власності, свобода економічної діяльності, єдність економічного простору та вільне переміщення матеріальних ресурсів тощо.

Але реального змісту економічні гарантії набувають тільки у зв'язку з політичними (поділ влади, багатопартійність, політичний плюралізм, місцеве самоврядування, дотримання режиму законності тощо). Незважаючи на те, що економічні та політичні умови є вирішальними для забезпечення того чи іншого права особи, вони не можуть бути вичерпними для всього процесу гарантування. В цьому зв'язку говорять про загальні умови і спеціальні засоби забезпечення прав та свобод. Система загальних умов і спеціальних засобів, по суті, тотожні тому, що в літературі називають загальними та спеціальними гарантіями.

Під ідеологічними гарантіями розуміють розвинену політичну і правову свідомість, духовну культуру суб'єктів суспільних відносин⁷, визнання загальнолюдських цінностей. Духовними гарантіями є: заборона ідеологічного монополізму (відповідно жодна з ідеологій не визнається державно обов'язковою).

Згідно з Конституцією України право громадян на соціальний захист включає в себе право на пенсійне забезпечення, право на соціальну допомогу, право на соціальні послуги, право на медичну допомогу і гарантується: покладанням відповідних юридичних обов'язків на відповідні державні органи, органи

праці та соціального захисту, соціальні фонди, соціальні служби та посадових осіб; загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі відповідних державних, комунальних, приватних закладів тощо⁸.

Водночас, слід погодитись із І. В. Ростовщиковим, на думку якого, якщо у сфері прав та свобод громадян, їх охорони і здійснення розраховувати на існування відповідних загальних гарантій, не створюючи при цьому інших гарантій та не вживаючи інших додаткових заходів, це призведе до серйозних помилок, серйозних негативних наслідків, оскільки будь-які повноваження потребують юридичної підтримки. Юридичні гарантії включають в себе діючі принципи, норми права, інші правові явища; інакше кажучи, – законодавчо закріплені засоби, покликані безпосередньо забезпечувати здійснення та охорону суб'єктивних прав і свобод⁹.

Тієї ж думки дотримується і С. М. Братусь. Він вважає, що загальні гарантії не можуть безпосередньо забезпечити реалізацію прав та свобод громадянами. Виникає необхідність у спеціальних юридичних гарантіях. Без них правові норми самі собою безсилі і не можуть бути реалізовані на практиці¹⁰.

Юридичні гарантії реалізації прав людини в суспільстві – це закріплені в законі засоби, які є правовим виразом загальних умов, безпосередньо забезпечують можливість їх правомірної реалізації та охорони¹¹. В. В. Копейчиков вважав, що юридичні гарантії забезпечення прав і свобод людини є комплексним поняттям, яке поширюється на всі сфери, форми і методи діяльності державних та громадських організацій, а також громадян, і охоплюють практичну реалізацію прав і законних інтересів особи¹².

Тобто за своєю сутністю юридичні гарантії є певними визначеними державою умовами, з настанням яких громадяни мають можливість реалізовувати свої права, свободи і законні інтереси. Змістом юридичних гарантій реалізації прав і законних інтересів громадян є їх ефективна охорона, захист прав та свобод, виконання державою відповідних зобов'язань.

До характерних ознак юридичних гарантій слід віднести: їх матеріальний зміст, тобто те, в чому гарантії прав та свобод особи в загальному вигляді знаходять свій прояв у реальному повсякденному бутті; функціональне призначення¹³. На думку Л. Д. Воеводіна, функціями гарантій є створення можливості повнішого втілення в життя прав та свобод особи, їх охорона і захист від порушень з боку як окремих органів держави, посадових осіб, так і громадян¹⁴.

В суспільстві і державі функціонує велика кількість засобів забезпечення реальності прав та свобод людини і громадянина.

Необхідною умовою захисту прав і свобод громадян, а відповідно дотримання законності, і є відповідність Конституції та інших законів, будь-яких нормативно-правових актів потребам правового регулювання суспільних відносин. Н. П. Гранат розглядає механізм зміцнення законності у правовому (формально-юридичному), соціальному та психологічному ракурсах. Соціальний та психологічний аспекти діють до закону та правової системи загалом,

паралельно з ним і після них. Відповідно механізм соціально-юридичного забезпечення прав людини, природа останніх доповнюються в процесі їх реалізації формально-юридичними, соціально-психологічними та іншими характеристиками. В соціальному і юридичному плані механізм забезпечення прав та свобод громадян є єдиним і має спільний зміст.

У Конституції України закріплено різні юридичні засоби, що гарантують реалізацію прав і свобод громадян. Зокрема, це: існування посади Президента (у ст. 102 Конституції України зазначено, що Президент України є гарантом прав та свобод людини і громадянина), Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України, Конституційного Суду України, Кабінету Міністрів України. Крім того, охорона прав та свобод громадян здійснюється в ході діяльності спеціально створених правоохоронних органів державної влади (міліція, суд, прокуратура). Саме існування і діяльність цих органів є одним з елементів механізму реалізації прав та свобод, закріплених в Конституції; інакше кажучи, діяльність органів державної влади є одним із засобів забезпечення реалізації прав і свобод громадян.

Наприклад, прокуратура є суб'єктом спеціальних юридичних гарантій забезпечення та охорони (захисту) прав і свобод громадян. До засобів захисту прав і свобод громадян, що їх застосовує прокуратура у своїй діяльності, можна віднести протест, подання, порушення та розслідування кримінальних справ тощо.

До юридичних гарантій відносять також право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги.

Крім того, конституційними гарантіями можна вважати закріплення в Конституції України принципів презумпції невинуватості, відсутності зворотної сили закону, можливість звернення до міжнародних організацій за захистом порушених прав.

Важливим аспектом визначення сутності і змісту юридичних гарантій є їх класифікація. Н. В. Вітрук серед усіх юридичних гарантій прав та свобод особи виділяє дві групи: *гарантії реалізації* (конкретизація меж прав і свобод; юридичні факти, з якими пов'язується їх реалізація; процесуальні форми втілення прав і свобод; заходи заохочення та пільги для стимулювання правомірної ініціативної їх реалізації); та *гарантії охорони (захисту)* (нагляд і контроль за правомірністю поведінки суб'єктів права з метою виявлення випадків правопорушень; правовий захист; юридична відповідальність; процесуальні форми охорони прав та обов'язків; профілактика та запобігання правопорушенням)¹⁵.

З іншого боку, до першої групи слід віднести: закріплення прав і свобод у нормах права, наявність правового механізму їх реалізації; правозастосовну діяльність компетентних органів; процесуальні форми реалізації.

Існують міжнародні гарантії прав та свобод громадян, закріплені в міжнародних правових актах, а саме у: Загальній декларації прав і свобод людини, Міжнародному пакті «Про громадянські та політичні права» Європейській конвенції «Про захист прав людини та основних свобод», рішеннях Європейського суду з прав людини, конвенції держав-членів СНД «Про права та основні свободи людини» та ін.

Відповідно до призначення в механізмі правового регулювання юридичні гарантії можна класифікувати на: правозабезпечувальні, правоохоронні, превентивні, правопоновлювальні. Т. В. Синюкова виділяє також мотиваційну функцію юридичних гарантії, сутність якої полягає в мірі впливу на правову поведінку громадян щодо вибору її певного варіанта¹⁶.

М. І. Абдуллаєв юридичні гарантії прав людини поділяє на внутрішньодержавні та міжнародні механізми гарантії прав людини і громадянина. Внутрішньодержавні інститути захисту прав людини і громадянина – це система культурних, соціально-економічних, політичних і правових засобів та умов, що забезпечують безпосередній захист прав людини і громадянина, закріплені в Конституції та законах держави.. Міжнародні механізми гарантії прав особи – це ті засоби світового співтовариства, які спрямовані на забезпечення й захист прав людини і громадянина. Вони включають культурні, політичні, організаційні та правові засоби міжнародного характеру¹⁷.

Проблема юридичного гарантування прав та свобод, законних інтересів людини і громадянина залежить від багатьох чинників. Важливим у даному аспекті є з'ясування правового статусу суб'єкта суспільних відносин, залежно від змісту якого визначається обсяг юридичних гарантії забезпечення його прав. Приміром, у випадку, коли таким суб'єктом є іноземець, або особа без громадянства, які не володіють політичними правами, держава не має зобов'язань щодо гарантування їх реалізації відносно цих суб'єктів. Відповідно у випадку, коли суб'єктом є громадянин, у держави виникає зобов'язання щодо гарантування закріплення, реалізації і захисту всіх конституційно закріплених прав, свобод та законних інтересів. Крім того, ефективність і дієвість юридичних гарантії залежить від зрілості інститутів громадянського суспільства та правової держави, високого рівня правової культури населення і всіх ланок державного апарату, якості роботи нормотворчих та правозастосовних установ, їх посадових осіб¹⁸.

Таким чином, механізм забезпечення прав та свобод громадян – це складно-структурна система засобів і факторів, що гарантують необхідні умови реалізації прав та свобод людини і громадянина, які походять із гідності людської особи і є сутнісною характеристикою природи людського суспільства. Механізм забезпечення прав та свобод громадян включає такі елементи: гарантії (загальні, юридичні); правозастосовну діяльність держави; міжнародні гарантії.

1. *Болдырев С. Н.* Юридические гарантии обеспечения прав и свобод личности в деятельности органов внутренних дел: (Теоретико-правовой аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 14. 2. *Кривоносова О. Ю.* Конституционное право на бесплатную юридическую помощь в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2007. – С. 2–3. 3. *Колесников Ю.А.* Конституционно-правовые методы регулирования конституционных прав и свобод граждан: необходимость новых подходов // Проблемы эффективности публичной власти в российской Федерации. Материалы научно-практической конференции 28 ноября 2002 г. – Ростов на Дону, 2003. – С. 189–190. 4. *Мордовец А. С.* Гарантии прав личности: понятие и классификация: Лекция // Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 222. 5. *Рудинский Ф. М.* Гарантии конституци-

онной свободы совести // Сов. государство и право. – 1983. – № 7. – С. 41; *Какимжанов М. Т.* Соблюдение прав и свобод граждан в деятельности милиции: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1995. – С. 16. **6.** *Гайнетдинов А. Н.* Конституционные гарантии защиты прав и свобод граждан от неправомерных действий (бездействий) субъектов правоохранительной системы Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 21. **7.** *Венгерок А. Б.* Теория государства и права. – М., 1996. – С. 36. **8.** *Болотина Н. Б.* Права соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. – К.: Знання, 2005. – С. 110–113. **9.** *Ростовщиков И. В.* О структуре юридических гарантий обеспечения прав человека // Вестник Волгоградского государственного университета. Научно-теоретический журнал. – Волгоград: Изд-во Волгу. – 2008. – № 10. – С. 37–43. **10.** *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность: Очерк истории. – М., 1976. – С. 78–79. **11.** *Гайнетдинов А. Н.* Указ. работа. – С. 21. **12.** *Копейчиков В. В.* Реализация субъективных прав граждан // Сов. государство и право. – 1984. – № 3. – С. 23. **13.** *Гайнетдинов А. Н.* Конституционные гарантии защиты прав и свобод граждан от неправомерных действий (бездействий) субъектов правоохранительной системы Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 22. **14.** *Воеводин Л. Д.* Реализация конституционных прав и свобод советских граждан и деятельность высших представительных органов власти социалистического государства. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 16. **15.** *Витрук Н. В.* Общая теория правового положения личности. – М.: Норма, 2008. – С. 248. **16.** *Синюкова Т. В.* Юридические гарантии реализации прав и обязанностей советских граждан: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1986. – С. 41. **17.** *Абдулаев М. И.* Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 186–188. **18.** Там само. – С. 188.